
Specyfika działań konserwatorskich w ogrodach regularnych

Dorota Sikora

1. UWARUNKOWANIA WPLYWAJĄCE NA PRZYJĘTE POSTĘPOWANIE KONSERWATORSKIE

Postępowanie konserwatorskie w odniesieniu do barokowego ogrodu regularnego oraz każdego innego ogrodu historycznego uzależnione jest od jego stanu zachowania, uwarunkowań prawnych, ekonomicznych, zastanej funkcji obiektu, kwestii własnościowych, uwarunkowań siedliskowych, uwarunkowań dotyczących możliwości stosowania historycznych doborów roślin i materiałów budowlanych, woli i świadomości zarządzającego ogrodem, społecznej akceptacji prowadzonych działań konserwatorskich. Na postępowanie konserwatorskie wpływa również specyfika ogrodu barokowego, wynikająca z zasad jego tworzenia i pielęgnacji.

Barokowy ogród regularny podporządkowywał sobie miejsce, w którym powstawał. W trakcie jego zakładania dochodziło do dużych przekształceń rzeźby terenu na skutek budowy sztucznych tarasów¹, plantowania znacznych obszarów w celu uzyskania dalekich perspektyw², zmian stosunków wodnych (temu m.in. służył kanał w Ogrodzie Wersalskim, założonym na terenie bagiennym)³. Ogród regularny powstawał szybko, zazwyczaj w ciągu 2-3

lat prace kończono, a kolejne przekształcenia odbywały się jeszcze szybciej: na przyjazd ważnego gościa czy w związku z uroczystością dworską. Co więcej, ówczesni teoretycy zalecali na przykład, aby sadzone drzewa były maksymalnie kilku- lub kilkunastoletnie, o ściśle określonych proporcjach pnia i korony, wymieniane w miarę starzenia na nowe, dostosowane skalą do architektury i reszty kompozycji ogrodowej⁴. Przy formowaniu drzew alejowych trzymano się ściśle zaleceń Dezalliera d'Argenville'a. Przyjęto za nim, że pień drzewa może mieć maksymalną wysokość 4,80 m. Ogólna wysokość drzewa nie może przekraczać 9 m. Korony drzew w alejach nie powinny się stykać, aby uzyskać formę tzw. „alej otwartych”⁵.

Opisany sposób zakładania i dalszego funkcjonowania ogrodu regularnego nie sprzyjał wykształcaniu bogatych zbiorowisk roślinnych; z założenia nie dopuszczano do sukcesji roślinnej, wymieniając często zarówno drzewa, krzewy, obsadzenia kwiatowe, jak i darń.

Barokowe ogrody regularne przez kolejne stulecia ulegały przemianom. Część przekształcono w parki krajobrazowe (sztandarowym przykładem jest park w Puławach), część pielęgnowano ekstensywnie (np. ogród w Wolborzu), część nie pielęgnowanych

¹ Na przykład w ogrodzie w Podhorcach, w Ogrodzie Wilanowskim, w ogrodzie klasztorным karmelitów w Warszawie.

² Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim, w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

³ Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim, w XVIII-wiecznych ogrodach regularnych w Wołczynie, w Krystynopolu, w Choroszczy.

⁴ Zalecenia takie dawał m.in. Dezallier d'Argenville w swoim traktacie *La Théorie et Pratique de Jardinage*, Paryż 1709 i późniejsze wydania. Zgodnie z głoszonymi przez niego zasadami wymieniono współcześnie zadrzewienie w ogrodzie w Schwetzingen, drzewa w układach alejowych w Herrenhausen. Skalę zadrzewienia dopasowuje się do charakteru

ogrodu w Wersalu – poprzez wymianę przerośniętych boskie-tów na nowe nasadzenia. Całkowitą wymianę zadrzewienia na nowe, w imię przywrócenia zaprojektowanych w XVII w. proporcji zadrzewienia do architektury, przeprowadzono w Hampton Court. W Polsce działania o tym charakterze podjęto w Ogrodzie Branickich, usuwając w 2008 r. stare zadrzewienie z dziedzińca wstępnego z zamierzeniem zastąpienia go nowymi nasadzeniami. Prace konserwatorskie nadal tu trwają.

⁵ H. Wertz, *Ogród pałacowy w Schwetzingen – po 250 latach wciąż młody*, [w:] „Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja”, *Studia i Materiały. Ogrody*, 2000, 9 (15) s. 86-94.

1. Ogród w Hampton Court, stan sprzed przeprowadzenia prac konserwatorskich, 1993 r. (w: S. Thurley, *William III's Privy Garden at Hampton Court Palace, research and restoration*, Londyn 1995).

2. Ogród w Hampton Court po przywróceniu formy przestrzennej z końca XVII w., 2005 r. Wszystkie fot. D. Sikora.

1

2

zarosła samosiewem (np. ogrody w Narolu, Wysoku). W niektórych obiektach, po latach zaniedbań czy funkcjonowania układu krajobrazowego, podjęto działania na rzecz przywrócenia kompozycji regularnej: np. w Ogrodzie w Podhorcach (pocz. XX w.), w Ogrodzie Wilanowskim (l. 50 i 60. XX w.), w Ogrodzie Branickich w Białymstoku (l. 50. i 60. XX w.). W dzisiejszych realiach mamy więc do czynienia nie z kompletnymi kompozycjami regularnymi, lecz z ich relikdami lub ogrodami, stanowiącymi późniejszą próbę wskrzeszania barokowych założeń.

Stan zachowania barokowych ogrodów regularnych powoduje, że w dotychczasowej praktyce konserwatorskiej przyjmowano dwa podstawowe kierunki postępowania konserwatorskiego:

- ochronę reliktdów dawnego założenia pomimo deformacji i zmian w proporcjach, z poszanowaniem zmian siedliskowych i wynikającego z nich samosiewu (np. ogród w Wolborzu),
- powrót do kompozycji z XVII i XVIII w. – w imię zachowania jedności kompozycyjnej ogrodu i pałacu – odtworzenie formy przestrzennej ogrodu, z jej proporcjami, relacjami ogród – architektura, historycznym składem gatunkowym, nie limitowanymi warunkami siedliskowymi (przy założeniu cyklicznej wymiany roślinności – jak miało to miejsce w XVII i XVIII w.). Z przyczyn ekonomicznych takie postępowanie może być stosowane tylko w obiektach dysponujących dużymi środkami finansowymi (np. ogród w Hampton Court w Wielkiej Brytanii, w Polsce część tarasowa Ogródu Wilanowskiego, Ogród Branickich w Białymstoku).

2. ZAKRES POSTĘPOWANIA KONSERWATORSKIEGO DLA OGRODÓW REGULARNYCH

Zakres postępowania konserwatorskiego dla danego barokowego ogrodu regularnego powinien wynikać z jego specyfiki. Przedstawiony poniżej ogólny schemat postępowania konserwatorskiego należy zatem każdorazowo dostosować do indywidualnych potrzeb i uwarunkowań, w jakich dany ogród współcześnie funkcjonuje.

2.1. DZIAŁANIA FORMALNO-PRAWNE

- ocena wpisu do rejestru zabytków i podjęcie ewentualnych działań formalno-prawnych, mających na celu zwiększenie skuteczności prawnej ochrony ogrodu zabytkowego (rozpoznanie prawidłowości określenia przedmiotu wpisu, zakresu wpisu, wyznaczenia granic ochrony konserwatorskiej),
- ocena współczesnej formy użytkowania i jej wpływu na stan zachowania substancji zabytkowej ogrodu regularnego,
- ocena sytuacji własnościowej i jej wpływu na stan zachowania substancji zabytkowej ogrodu regularnego.

2.2. PRACE POMIAROWE I INWENTARYZACYJNE

- pomiar geodezyjny i rozpoznanie wysokościowe terenu, ze szczególnym zwróceniem uwagi na relikty kompozycji regularnej,
- inwentaryzacja szaty roślinnej,
- inwentaryzacja układu drogowego,
- inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej.

Zakres badań powinien wynikać ze specyfiki danego ogrodu i przyjętych ogólnych założeń dla procesu konserwacji.

2.3. BADANIA W OGRODACH REGULARNYCH

Badania substancji zabytkowej ogrodu powinny być, w myśl postanowień Karty Florenckiej, obowiązującym wymogiem w tych ogrodach, gdzie planowane są prace konserwatorskie, polegające w znacznej mierze na odtworzeniu dawnych elementów kompozycji ogrodowej, na częściowych rekonstrukcjach, w oparciu o zachowane relikty i dane z archiwaliów⁶. Szczątkowy stan zachowania substancji zabytkowej w barokowych kompozycjach ogrodowych powoduje, że wymóg przeprowadzenia badań dotyczy większości ogrodów regularnych. Najwięcej danych o historycznym ogrodzie regularnym dostarczają:

- badania materiałów archiwalnych, uzyskanych z kwerend archiwalnej i bibliotecznej,
- badania nieinwazyjne,
- badania archeologiczne,
- badania architektoniczne,
- badania dendrochronologiczne,
- badania palinologiczne i makroszczątków roślinnych.

2.4. ANALIZY KONSERWATORSKIE

Zgromadzony w trakcie badań i prac inwentaryzacyjnych materiał powinien zostać poddany analizie, w celu opracowania wytycznych dla prac projektowych. Analizy wnoszące zazwyczaj najczęściej informacji o ogrodach regularnych to:

- krytyczna analiza źródeł,
- analiza wiekowa drzewostanu,
- analiza kompozycji,
- analizy porównawcze i analogie,
- ustalenie faz rozwojowych ogrodu,
- analiza stanu zachowania substancji zabytkowej.

W ogrodach zabytkowych nie tylko substancja materialna tworzy zabytek, decyduje o jego wartościach, ale również porządek, w jakim została ona w przestrzeni ułożona, innymi słowy, forma czy układ przestrzenny. Karta Florencka mówi, iż autentyczność ogrodu historycznego dotyczy zarówno jego rysunku, jak i substancji⁷. Forma przestrzenna ogrodu regularnego, silnie wyznaczona w terenie, okazała się bardzo trwała w czasie. W ogrodzie w Podhorcach

przetrwała 370 lat, w Ogrodzie Wilanowskim 330 lat, w Ogrodzie Branickich w Białymstoku – 300 lat, podczas gdy trwałość jednej generacji form roślinnych ogrodu oceniana jest na około 100 lat⁸. Trwałość innych jednostkowych elementów kompozycji parku (rzeźby, pawilony) jest często jeszcze mniejsza i zależy zazwyczaj od czynników losowych. Longin Majdecki oceniał, że trwałość jednostkowa substancji zabytkowej (a więc trwałość pojedynczych jej elementów) jest znacznie mniejsza niż trwałość strukturalna – w odniesieniu do układu całego ogrodu bądź jego części. Działania konserwatorskie w odniesieniu do ogrodu regularnego powinny polegać zatem na pełnym i trwałym zachowaniu substancji strukturalnej oraz sukcesywnej, w miarę zniszczeń, wymianie zabytkowej substancji jednostkowej⁹.

W większości przypadków barokową substancję zabytkową ogrodu stanowią: antropogeniczne formy ukształtowania terenu (np. tarasy, rampy, wgłębniaki), budowle i detale architektoniczne (pałac jako dominanta całości założenia, pawilony ogrodowe, mury oporowe, mosty, fontanny, schody), wystrój rzeźbiarski, układ wodny lub jego pozostałości. Do rzadkości należą ogrody, w których zachowała się XVII-wieczna lub XVII-wieczna szata roślinna¹⁰. Zazwyczaj są to pojedyncze drzewa, nie tworzące kompletnego układu kompozycyjnego¹¹. Strukturalną substancją zabytkową czy też wartością historyczną, decydującą o wartości obiektu, jest też fakt przetrwania ogrodu w pierwotnych granicach, zachowanie podstawowych cech regularnego układu kompozycyjnego (np. dyspozycji przestrzennej terenu czy osiowości kompozycji) i historycznych powiązań z krajobrazem. Substancję zabytkową stanowią również późniejsze nawarstwienia, uznane za cenne i wnoszące do kompozycji ogrodowej nowe wartości.

3. ZALECENIA KONSERWATORSKIE

Rozpoczęcie procesu inwestycyjnego, w tym także opracowanie programu prac konserwatorskich i programu zagospodarowania zabytkowego ogrodu, winno być poprzedzone wydaniem zaleceń konserwatorskich, które mogą mieć duże znaczenie dla prawidłowego wykonania prac konserwatorskich. Umożliwia to przepis art. 27 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568), zgodnie z którym, na

⁶ Karta Florencka, art. 15.

⁷ Karta Florencka, art. 9.

⁸ L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993, s.16.

⁹ Tamże, s. 22-24.

¹⁰ W miarę kompletne układy regularnych nasadzeń zachowa-

ły się jedynie w bardzo późno zakładanych ogrodach regularnych, w końcu wieku XVIII, np. w Wolborzu czy w Narolu.

¹¹ Na przykład pojedyncze graby pospolite *Carpinus betulus* i lipy drobnolistne *Tilia cordata* w ogrodzie w Choroszczy; w Ogrodzie Branickich w Białymstoku nie zachowało się żadne z XVIII-wiecznych drzew.

wniosek właściciela lub posiadacza zabytku, wojewódzki konserwator zabytków przedstawia w formie pisemnej zalecenia określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być w tym zabytku wprowadzone.

Waga tego etapu postępowania konserwatorskiego jest niezwykle istotna w przypadku ogrodów zabytkowych, gdyż zawarte w wymienionej powyżej ustawie wymogi konserwatorskie względem właściciela zabytku nieruchomego, związane z adaptacją tego zabytku na cele użytkowe¹², nie dla wszystkich właścicieli parków zabytkowych są jednoznaczne i zrozumiałe¹³. W zaleceniach konserwatorskich należałoby zatem przełożyć sformułowania ustawy, odnoszące się do wszystkich zabytków nieruchomych, na terminologię stosowaną w konserwacji zabytków sztuki ogrodowej. Zalecenia te powinny określić wymogi dokumentacyjne dla danego parku zabytkowego, obejmujące:

- pomiar geodezyjny lub jego aktualizacja – w zależności od indywidualnej sytuacji obiektu,
- inwentaryzację wraz z oceną stanu zachowania – w zakresie drzewostanu, dróg parkowych, elementów architektury ogrodowej, układu wodnego,
- rozpoznanie historyczne (w oparciu o kwerendy archiwalną, biblioteczną oraz – w uzasadnionych przypadkach – badania archeologiczne),
- analizy: krytyczną analizę źródeł, analizę wiekową drzewostanu, analizę kompozycji (obejmującą również powiązania z krajobrazem otaczającym), analizę faz rozwojowych układu przestrzennego, analizę stopnia zachowania substancji zabytkowej, a w uzasadnionych przypadkach – analizę porównawczą,
- określenie planowanego sposobu użytkowania,
- wnioski do prac projektowych, wynikające z przeprowadzonych analiz, podane w formie programu konserwatorskiego,
- projekt koncepcyjny,

- projekty budowlane i wykonawcze – w zakresie uzależnionym od specyfiki danego ogrodu,
 - wieloletni plan pielęgnacji ogrodu.
- Zalecenia konserwatorskie powinny uwzględniać indywidualny charakter danego ogrodu historycznego i mieć na celu przede wszystkim ochronę i wyeksponowanie zachowanej substancji zabytkowej oraz poszanowanie autentyczności kompozycji ogrodowej.

4. USTALENIE PROGRAMU KONSERWATORSKIEGO

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami programy konserwatorski i restauratorski powinny określić zakres i sposób przeprowadzenia prac, wskazać proponowane materiały i technologie. Ponieważ ogrody regularne różnią się od siebie stanem zachowania substancji zabytkowej, poniższe ogólne zasady określania programów konserwatorskiego i restauratorskiego oraz kierunku przyjętego postępowania konserwatorskiego przedstawiono w ujęciu wariantowym.

- W **ogrodach regularnych o dobrze zachowanej substancji zabytkowej** prace konserwatorskie powinny mieć charakter systematycznej pielęgnacji¹⁴, której zakres określa się w wieloletnim planie pielęgnacji¹⁵.
- W **ogrodach regularnych, gdzie stan zachowania substancji zabytkowej wymaga niewielkich uzupełnień i uczytelnień**, priorytetem przy ustalaniu programu konserwatorskiego powinna być ochrona i adaptacja substancji zabytkowej. Współczesne uzupełnienia nie powinny jej degradować. W obiektach, gdzie ilość środków nie pozwala na utrzymywanie kosztownych, intensywnie pielęgnowanych form roślinnych, mogą być stosowane pewne uproszczenia, przy zachowaniu ogólnej formy przestrzennej danego elementu: możliwe jest na przykład zastępowanie kosztownych parterów haftowych – gazonowymi¹⁶.

¹² Art. 25 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568), stwierdza, iż zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza:

- dokumentacji konserwatorskiej określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku;
- uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie;

- uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości.

¹³ Sygnalizowali to pracownicy służb konserwatorskich w ankiecie przygotowanej przez KOBiDZ w związku z zorganizowanym przez KOBiDZ seminarium „Parki zabytkowe – ochrona i konserwacja” (Warszawa, 16-17 czerwca 2008 r.).

¹⁴ Karta Florencka, art. 11.

¹⁵ Wprowadzenie planów pielęgnacji ogrodów zabytkowych jest postulatem autorki.

¹⁶ Sytuacja taka zaistniała w ogrodzie w Sokolnikach, gm. Sokolniki, gdzie zrezygnowano z odtwarzania barokowego ornamentu parterów, stosując uproszczenia w ich rysunku.

- Dla **ogrodów, w których substancja zabytkowa zachowała się częściowo**, w związku z czym planowane są prace konserwatorskie z elementami rekonstrukcji, w imię uczynienia układu kompozycyjnego i zachowania jedności stylistycznej pałac – ogród, gdzie „przywrócenie dawnej świetności” jest wyraźnym oczekiwaniem społecznym¹⁷, powinien zostać opracowany **program prac restauratorskich**¹⁸. Program ten powinien bazować na ocenie stanu zachowania substancji zabytkowej, a wszelkie uzupełnienia – na wynikach przeprowadzonych badań, kwerend archiwalnych i bibliotecznych, analiz porównawczych¹⁹.
- W **ogrodach, gdzie substancja zabytkowa zachowała się szczątkowo, natomiast przetrwało wyraźnie zdefiniowane w przestrzeni miejsce po ogrodzie i główna dominanta architektoniczna**, możliwa jest współczesna aranżacja terenu, łącząca się harmonijnie w jeden układ kompozycyjny z zachowaną architekturą. Aranżacja ta może, ale nie musi, odwoływać się do wzorców historycznych²⁰. Natomiast nie powinna stanowić konkurencji wizualnej dla zachowanych obiektów zabytkowych. Nie może nosić miana ogrodu historycznego²¹, nie powinna korzystać z przywilejów przysługujących obiektom zabytkowym. Jako ogród współczesny powinna zostać wykreślona z rejestru zabytków. Możliwe jest natomiast wpisanie do rejestru zabytków miejsca po dawnym ogrodzie – jako otoczenia zabytku – o ile zachowana dominanta architektoniczna (pałac, kościół, klasztor, zamek) tego wymaga.
- W **ogrodach regularnych uznanych za wyjątkowo cenne dla kultury polskiej i europejskiej**²², gdzie dalsze istnienie substancji zabytkowej jest zagrożone, a sytuacja własnościowa jest niewyjaśniona lub też występuje zdecydowany brak możliwości finansowo-organizacyjnych przeprowadzenia prac konser-

watorskich przez obecnego właściciela, odpowiednikiem programu konserwatorskiego powinny być wnioski konserwatorskie, opracowane we właściwym dla danego miejsca urzędzie konserwatorskim, dotyczące zakresu najpilniejszych prac zabezpieczających. Adresatem tych wniosków powinien być inwestor zastępczy, działający z ramienia wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków lub władz lokalnych (jeśli postrzegają one dany obiekt jako cenny dla swojego regionu)²³. W dalszych etapach postępowania, po przeprowadzeniu doraźnego zabezpieczenia substancji zabytkowej, urząd konserwatorski w porozumieniu z władzami lokalnymi powinien aktywnie szukać rozwiązań formalnych i finansowych, umożliwiających przeprowadzenie pełnego zakresu prac konserwatorskich.

5. OPACOWANIE DOKUMENTACJI PROJEKTOWEJ

Obowiązujące akty prawne nie precyzują standardów dokumentacyjnych w odniesieniu do ogrodów zabytkowych. W **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568) art. 25 określa w sposób bardzo ogólny wymagania związane z zagospodarowaniem na cele użytkowe zabytku nieruchomości, wpisanego do rejestru zabytków**. W związku z tym, jak wcześniej wspomniano, wymogi dokumentacyjne w odniesieniu do danego parku zabytkowego powinny określić zalecenia konserwatorskie.

Dokumentacja projektowa dla zabytkowego ogrodu regularnego, podobnie jak dokumentacja dla innych założeń zabytkowej zieleni, powinna składać się z trzech zasadniczych części: **projektu koncepcyjnego**²⁴, **projektów budowlanych**²⁵, sporządzanych w formie projektu zagospodarowania terenu oraz odrębnych projektów budowlanych i architektoniczno-budowlanych (np. dla pawilonów ogrodowych, mostów, murów oporowych, fontann, infrastruktury

¹⁷ Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim czy w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, gdzie zarządzający tymi zabytkami tak kreują ich wizerunek, by spełniały oczekiwania społeczne.

¹⁸ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 3 pkt. 7 i 9.

¹⁹ Karta Florencka, art. 15.

²⁰ L. Majdecki, jw. s. 22-24.

²¹ Karta Florencka, art. 17.

²² Na przykład ogród w Brodach, woj. lubuskie, ogród w Wysocku, woj. podkarpackie, ogród w Gorzanowie, woj. dolnośląskie, ogród w Kamieńcu Suskim, woj. warmińsko-mazurskie.

²³ W obecnie obowiązującym prawodawstwie istnieje przepis umożliwiający przeprowadzenie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku w trybie wykonania zastępczego na koszt Skarbu Państwa. Wojewódzki konserwa-

tor zabytków wydaje wówczas decyzję określającą wysokość tej wierzytelności. W uzasadnionych przypadkach wierzytelność ta może być przez wojewodę w porozumieniu z Generalnym Konserwatorem Zabytków umorzona (art. 49 ust. 3 i 6 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

²⁴ Nie ma wymogu prawnego opracowania projektu koncepcyjnego. Wojewódzki konserwator zabytków może natomiast na wniosek właściciela ogrodu zabytkowego wydać zalecenia konserwatorskie, w których wskaże na potrzebę opracowania projektu wstępnego – „koncepcyjnego”, co w wielu przypadkach pozwoli uniknąć opracowywania kosztownych projektów, nie nadających się do realizacji z konserwatorskiego punktu widzenia.

²⁵ Zakres projektu budowlanego określa art. 34 ust. 3 Prawa budowlanego.

technicznej i innych) oraz **branżowych projektów wykonawczych** (np. dla poszczególnych elementów roślinnych, dla detali architektonicznych).

Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r.²⁶ wydanie pozwolenia na prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków wymaga złożenia do właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków wniosku, zawierającego m.in. program planowanych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych (par. 3 ust. 1. pkt 3). Do wniosku muszą być załączone dokumenty potwierdzające posiadanie przez osobę prowadzącą te prace odpowiednich kwalifikacji i praktyki zawodowej (par. 3 ust. 3). Wojewódzki konserwator zabytków może uzależnić rozpatrzenie wniosku o udzielenie pozwolenia od przedłożenia przez wnioskodawcę dodatkowej dokumentacji (par. 4 ust. 1). Dokumentacją tą w przypadku zabytkowego ogrodu regularnego powinny być efekty działań przedprojektowych (inventaryzacji, badań i analiz wraz z wnioskami) oraz dokumentacja projektowa. Dokumentacja projektowa powinna być wstępnie konsultowana z konserwatorem już na etapie koncepcji.

6. PRACE REALIZACYJNE

Ich zakres określa dokumentacja projektowa.

PRACE REALIZACYJNE W PARTERACH

Partery są mało trwałym elementem ogrodu regularnego, w związku z czym wymagają cyklicznego odtwarzania. Prace realizacyjne w tym zakresie polegają na geodezyjnym wyznaczeniu lokalizacji odtwarzanych parterów w terenie, wykorytowaniu na głębokość 15 cm obszaru, na którym zostanie założony parter i przeniesieniu w teren ornamentu przy pomocy siatki kwadratów. W zależności od typu parteru jego ornament powinien być wykonany z bukszpanu (partery haftowe) lub darni (partery gazonowe). Przy zakładaniu parterów haftowych należy rozmieścić sadzonki bukszpanu zgodnie z rysunkiem wzoru (bukszpan lokalnej produkcji, odmiany „Suffruticosa”, sadzony w jednym rzędzie) i obsypać je ziemią urodzajną. Przestrzenie pomiędzy rządami bukszpanu powinny być wypełnione pospółką, ubitą na mokro

3

4

3. Zakładanie parterów haftowych w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, 1998 r.

4. Ogród Branickich w Białymstoku. Partery haftowe po założeniu, 2003 r.

(grubość warstwy 10 cm). Na warstwie pospółki należy rozłożyć warstwę ozdobnego materiału (zgodnie z historyczną technologią: np. miału ceglanego, piasku rzecznoego, żwiru z dodatkiem miału węglowego itd.) i również ubić na mokro²⁷. Na parterach gazonowych wzór powinien być wykonany poprzez ułożenie na przygotowanym wcześniej podłożu ornamentów wyciętych z darni.

Częstym błędem przy zakładaniu parterów jest stosowanie obrzeży betonowych, taśm stalowych, które nie są zgodne z historycznymi technologiami²⁸. Stosowanie taśm stalowych może być dopuszczone jedynie na dużych parterach gazonowych, dla utrzymania czystej krawędzi ułożonej darni. Pod warstwą

²⁶ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich i architektonicznych, a także innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych (Dz.U. Nr 150, poz.1579).

²⁷ Technologia zakładania parterów opisana i stosowana

w praktyce przez autorkę zgodna jest z zaleceniami Dezalliera d'Argenville'a; autorka zapoznała się z nią w ogrodzie w Schwetzingen.

²⁸ Błąd ten popełniono m.in. w ogrodzie w Nieborowie, gdzie elementy stalowej bednarki wyznaczają ornament i jako element ahistoryczny wpływają negatywnie na odbiór wizualny parterów.

5. Ogród w Hampton Court. Zakładanie szpalerów grabowych, 2006 r.

6. Ogród w Wersalu. Ściany boskietów formowane przy pomocy drewnianych płotków, 2005 r.

5

ozdobnego kruszywa nie należy układać folii ani innych materiałów odcinających od podłoża, gdyż powoduje to zawilgocenie i pojawienie się glonów.

PRACE REALIZACYJNE W BOSKIETACH

Prace w boskietach mogą przybierać różny charakter, w zależności wyjściowego stanu drzewostanu i zamierzonego przez projektanta efektu końcowego. Mogą polegać na:

- usunięciu drzew suchych, chorych i obcych gatunkowo boskietom (o ile nie mają one znaczącej wartości przyrodniczej), następnie korekcie koron pozostałych drzew, zwłaszcza rosnących w sąsiedztwie alejek, w celu stworzenia warunków wzrostu dla nowych nasadzeń szpalerów grabowych (metodę tę stosuje się w ogrodzie w Schwetzingen),
- obniżeniu wysokości i bardzo silnych cięciach formujących w koronach starych drzew, w celu wymuszenia regeneracji dużych ilości drobnych gałązek, podatnych na formowanie z nich w ściany boskietów (metodę tę stosuje się w ogrodzie w Groß Sedlitz),
- całkowitej wymianie starodrzewu na nowe nasadzenia, w skład których wchodzi gatunki stosowane historycznie (drzewa i krzewy o wysokości do kilkunastu metrów), przy równoczesnym wprowadzeniu drewnianych, malowanych na zielono płotków (wys. ok. 2,5 m), dających wrażenie równych ścian boskietów. Metoda ta stosowana jest obecnie w Wersalu. Całkowita wymiana zarzewienia na nowe została również przeprowadzona współcześnie w ogrodzie Hampton Court pod Londynem, w części założenia ogrodowego Herrenhausen w Hanowerze, aktualnie w Polsce metodę tę zastosowano na dziedzińcu wstępnym założenia pałacowo-ogrodowego Branickich w Białymstoku.

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO ELEMENTÓW ARCHITEKTONICZNYCH

W ogrodach regularnych występowało wiele typów budowli. Zazwyczaj były to pawilony ogrodowe, mury oporowe, schody, fontanny, ogrodzenia, trejaże, *berceaux*. Technologia ich wznoszenia była różna: od budowli kamiennych, przez murowane, drewniane, udające mur, po budowle trejażowe, wykonywane z drewnianej kratki. Charakter prac konserwatorskich w odniesieniu do tych obiektów powinien być uzależniony od stanu zachowania i technologii, w jakiej zostały zbudowane oraz wniosków płynących z ich badań (zarówno badań samego obiektu lub jego reliktywów, jak i badań przekazów źródłowych). Do czasów współczesnych przetrwała jedynie część kamiennych i murowanych elementów architektury ogrodowej. Budowle drewniane znane są wyłącznie z archiwaliów.

Prace konserwatorskie w odniesieniu do dobrze zachowanych budowli kamiennych lub murowanych obejmują zazwyczaj wprowadzenie izolacji przeciwwilgociowych, wymianę całkowitą lub częściową więźby dachowej i pokrycia dachu, wymianę lub wzmocnienie stropów, konserwację stolarki okiennej i drzwiowej, zabezpieczenie zachowanych elementów wystroju wnętrz. Na terenie założenia pałacowo-ogrodowego Branickich w Białymstoku pracom takim poddano w ostatnich latach dwa pawilony pałacowych studni oraz tzw. Bramę Wielką.

Dyskusyjna z konserwatorskiego punktu widzenia jest kwestia odbudowy zniszczonych budowli ogrodowych. Każdy z takich przypadków należy rozpatrywać indywidualnie, oceniając rolę danego elementu w kompozycji całości ogrodu oraz zasób i wiarygodność posiadanych danych na temat jego historycznej formy przestrzennej. W wielu czołowych europejskich ogrodach regularnych dokonuje się

współcześnie rekonstrukcji drewnianego wystroju architektonicznego, na podstawie analizy przekazów archiwalnych i badań archeologicznych, uważając te elementy za kluczowe dla przywrócenia integralności kompozycji ogrodowej. Monumentalne, drewniane *berceaux* odtworzono w ogrodzie w Hampton Court, altany trejażowe i *berceaux* zrekonstruowano w Het Loo w Holandii. Rekonstrukcję w odniesieniu do elementów architektury ogrodowej zastosowano również w Ogrodzie Wersalskim. Pierwszym jej przykładem był *Bosquet d'Encelade*. Boskiet ten, urządzony według projektu André Le Nôtre'a i Charlesa Le Brun'a, został zniszczony w 1708 r. Zniszczenia objęły dawne konstrukcje trejażowe, ziemne rampy, fontanny. W 1994 r. rozpoczęto prace, mające na celu jego rekonstrukcję, zgodnie ze stanem z 1676 r.

Ważnym czynnikiem, sprzyjającym zachowaniu obiektów architektury ogrodowej (dotyczy to zwłaszcza pawilonów ogrodowych), jest fakt ich użytkowania. Forma użytkowania, gwarantująca zachowanie substancji zabytkowej, powinna zostać zaplanowana na etapie opracowywania programu konserwatorskiego²⁹.

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO UKŁADU WODNEGO

Prace realizacyjne w odniesieniu do układu wodnego w ogrodach regularnych polegają zazwyczaj na odtworzeniu dawnych zbiorników (stawów, kanałów, sadzawek) w ich historycznej lokalizacji, o ile współczesne uwarunkowania, związane z możliwością zasilania na to pozwalają. Zakres prac uzależniony jest od specyfiki danego zbiornika i może obejmować: ukształtowanie linii brzegowej, uszczelnienie dna, wyprofilowanie skarp i obsianie ich trawą lub wyłożenie darnią, zabezpieczenie brzegów faszyną, palisadą³⁰. Część zbiorników, zwłaszcza o charakterze parterów wodnych czy fontann, miała historycznie obrzeża kamienne. Przy ich uzupełnianiu lub odtwarzaniu należy zachować historyczne profile bortnic i formę wyłożenia dna.

²⁹ Urząd Miasta w Białymstoku stanął przed problemem znalezienia nowych funkcji dla pawilonów tzw. studni, dla pomieszczeń w głównej bramie wjazdowej, a w przyszłości dla odbudowywanych: Pawilonu Chińskiego i Pawilonu nad Kanałem. W pawilonach studni mają się znaleźć informacja turystyczna i niewielka ekspozycja, poświęcona historii rezydencji oraz wynikiem prowadzonych tu badań archeologicznych, w Bramie Wielkiej mają się znaleźć pomieszczenia socjalne dla zarządzających obiektem. Miasto nie zdecydowało jeszcze o funkcji dwóch pozostałych pawilonów, których odbudowa jest planowana.

³⁰ W Ogrodzie Branickich w Białymstoku planowane jest odtworzenie stawu w północnej części ogrodu. Obecnie w miej-

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO NAWIERZCHNI

Prace realizacyjne w odniesieniu do układu drogowego w barokowym ogrodzie regularnym polegają zazwyczaj na:

- korekcie przebiegu i szerokości dróg³¹, korekcie zasięgu placów, zgodnie z danymi historycznymi,
- demontażu współczesnych nawierzchni (np. asfaltowych czy z płyt chodnikowych³²) i zastąpieniu ich nawierzchnią występującą w danym obiekcie historycznie – zazwyczaj nawierzchnią żwirową, sporadycznie kamienną,
- wyprofilowaniu nawierzchni poprzez nadanie spadków podłużnych i poprzecznych, wykonaniu systemu odwadniającego nawierzchnię,
- budowie systemu kanalizacji deszczowej, odbierającego nadmiar wody z dróg i placów ogrodowych.

Przekroje konstrukcyjne dróg muszą być dostosowane do obciążeń, wynikających z konieczności poruszania się po nich pojazdów i maszyn ogrodniczych.

PRACE REALIZACYJNE (KONSERWACJA) W ODNIESIENIU DO WYSTROJU RZEŹBIARSKIEGO

Na czas prowadzenia kompleksowych prac realizacyjnych w ogrodzie regularnym jego wyposażenie rzeźbiarskie powinno zostać zdemontowane i zabezpieczone, aby nie doszło do jego przypadkowych uszkodzeń³³. W zależności od stanu zachowania elementy wystroju rzeźbiarskiego należy poddać pracom konserwatorskim, polegającym na: oczyszczeniu powierzchni z zabrudzeń, uzupełnieniu ubytków, uzupełnieniach elementów brakujących na podstawie indywidualnych opracowań rzeźbiarskich. W wielu ogrodach zachodniej Europy stosowana jest praktyka wykonywania kopii oryginalnych rzeźb w technologii sztucznego kamienia i przenoszenia oryginałów na ekspozycje muzealne w zamkniętych pomieszczeniach (np. w ogrodach Villa Borghese, w ogrodzie w Schwetzingen).

scu dawnego stawu znajduje się zagłębienie, częściowo zarosnięte samosiewem.

³¹ Historyczną szerokość dróg często wyznaczały w terenie rzędowo ułożone kamienie; kamienie takie odsłonięto np. w trakcie badań archeologicznych prowadzonych w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

³² Nawierzchnie asfaltowe, przeznaczone do wymiany na żwirowe, występują m.in. w Ogrodzie Branickich w Białymstoku i w Ogrodzie Wilanowskim. Nawierzchnia asfaltowa występuje również w Ogrodzie Saskim w Warszawie – na razie nie jest planowana jej wymiana.

³³ Tak postąpiono m.in. w Ogrodzie Branickich w Białymstoku oraz w Ogrodzie Wilanowskim.

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO WSPÓŁCZESNEJ INFRASTRUKTURY

Współczesne funkcjonowanie barokowych ogrodów regularnych wymusza wprowadzanie do nich nowej infrastruktury technicznej: sieci elektrycznych, przyłączy wodno-kanalizacyjnych, kanalizacji deszczowej, systemu sztucznego nawadniania, systemu monitoringu. Ważne jest, aby na etapie budowy instalacji podziemnych z nimi związanych nie naruszyć zachowanej substancji zabytkowej ogrodu oraz nie spowodować kolizji z elementami projektowanymi³⁴.

Częstym żądaniem ze strony inwestorów jest wprowadzanie oświetlenia parku i iluminacji wybranych jego elementów. W imię zachowania autentyczności obiektu wszelkie kolorowe iluminacje nie powinny być na terenach ogrodów zabytkowych dopuszczane, a oświetlenie ograniczane do minimum.

7. PRACE PIELEGNACYJNE

Podstawą trwania ogrodu historycznego jest systematyczna pielęgnacja³⁵. Obecnie jedynym sposobem jej wyegzekwowania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków jest wydawanie zaleceń kontrolnych i monitorowanie ich realizacji³⁶. Ze względu na dużą liczbę obiektów i proporcjonalnie niewielką liczbę zajmujących się tymi sprawami urzędników, system ten nie jest efektywny. W niemieckich ogrodach zabytkowych prace pielęgnacyjne prowadzi się według wieloletniego planu Parkpflegewerk (np. w ogrodzie w Schwetzingen), co zapewnia ich systematyczność, logikę i konsekwencję.

Przykłady wielu ogrodów pokazują, że znacznie wyższy poziom pielęgnacji występuje w tych ogrodach zabytkowych, gdzie prace wykonują stałe ekipy, trwale związane z obiektem i znające specyfikę działań w ogrodzie regularnym, niż tam, gdzie firmy wykonujące są cyklicznie w drodze przetargów³⁷.

Zazwyczaj zakres prac pielęgnacyjnych w ogrodzie regularnym XVII i XVIII w. obejmuje następującą czynności:

Partery

- cięcie formujące ornamentu bukszpanowego (dwukrotne w sezonie wegetacyjnym),

- dwukrotną lub trzykrotną wymianę roślin kwiatowych na rabatach brzeżnych w sezonie wegetacyjnym,
- nawożenie i stosowanie środków owadobójczych i grzybobójczych,
- systematyczne odchwaszczanie,
- uzupełnianie i wyrównywanie ozdobnego kruszywa,
- zabezpieczanie bukszpanu agrowłókniną na sezon zimowy.

Boskiety

- cięcie formujące szpalery w boskietach (zimowe i letnie),
- cięcie formujące i sanitarne w koronach drzew wewnątrz boskietów, w celu doświetlenia szpalerów sadzonych na obrzeżach kwater boskietów oraz usuwania na bieżąco drzew chorych, martwych, niebezpiecznych dla użytkowników ogrodu,
- usuwanie na bieżąco samosiewu.

Układ wodny

- wymianę, w miarę potrzeb, umocnień brzegów z faszyny lub palisady drewnianej,
- bieżącą pielęgnacją pokrytych darnią skarp zbiorników wodnych,
- usuwanie jesienią opadłych liści z powierzchni zbiorników wodnych,
- systematyczną kontrolę stanu technicznego i usuwanie usterek w systemie zasilania zbiorników wodnych i odprowadzania z nich wody.

Układ drogowy

- równanie i zagęszczanie nawierzchni,
- odchwaszczanie nawierzchni,
- grabienie liści jesienią.

Architektura ogrodowa

- stały monitoring stanu zachowania, zwłaszcza stanu dachu i rynien – w przypadku obiektów kubaturowych, pojawiania się zawilgoceń i pęknięć muru,
- usuwanie drobnych usterek.

Dekoracja rzeźbiarska

- zabezpieczanie rzeźb ogrodowych na okres zimowy, np. poprzez nałożenie drewnianych osłon,
- monitorowanie uszkodzeń.

³⁴ Według opisanych zasad zaprojektowano współcześnie instalację elektryczną, wodno-kanalizacyjną oraz system monitoringu dla Ogrodu Branickich w Białymstoku.

³⁵ Karta Florencka, art. 11.

³⁶ Art. 40 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

³⁷ Wśród polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w. przykładami obiektów, w których znajdują się pracownicy etatowi zajmujący się ich pielęgnacją są: Rogalin, Ogród Wilanowski, Nieborów. Prace pielęgnacyjne w drodze przetargów zlecane są w Ogrodzie Branickich w Białymstoku i Ogrodzie Saskim w Warszawie.

8. OCHRONA KONSERWATORSKA KRAJOBRAZU POWIĄZANEGO Z OGRODEM

Barokowe ogrody regularne z założenia były bardzo silnie powiązane z najbliższym otoczeniem oraz z dalszym krajobrazem. W wieku XVII większość rezydencji magnackich wzorowano na rozwiązaniach włoskich, w których pałac, ogród, folwark, ogrody użytkowe, zwierzyńce stanowiły jedną całość, składającą się na pojęcie posiadłości typu *villa*. Na jej lokalizację wybierano zazwyczaj miejsca wyniesione, dające rozległy widok na otaczający krajobraz. Pałace wieńczono belwederami, a ogrody kształtowano tarasowo, z szerokimi otwarciami widokowymi na okolicę (np. Ogród Wilanowski, ogród w Podhorcach, XVII-wieczny ogród Koniecpolskich w Warszawie – obecny ogród przy Pałacu Namiestnikowskim, ogrody *Villa Regia* w Warszawie).

W wieku XVIII sposób organizacji założeń rezydencjonalnych był inny, ale również opierał się na silnych związkach z krajobrazem. Związki te wyrażały się w osiach kompozycyjnych i widokowych, wprowadzonych daleko poza granice ogrodu, w układach alejowych, duktach, kanałach, ukierunkowanych zazwyczaj na dominanty występujące w danej okolicy. Założenie pałacowo-ogrodowe było często częścią układu urbanistycznego, np. założenia pałacowo-ogrodowe w Rydzynie, rezydencje Branickich w Białymstoku i Choroszczy, Ogród Saski w Warszawie.

Krajobraz otaczający dawne ogrody regularne ulega współcześnie znacznym przemianom – głównie pod wpływem presji urbanizacyjnej. Zmiany te są szczególnie widoczne w przypadku ogrodów położonych w granicach dużych miast: Ogródu Wilanowskiego, w sąsiedztwie którego powstała zabudowa osiedlowa Miasteczka Wilanów, Ogródu Saskiego w Warszawie, którego obrzeża są zabudowywane i zajmowane przez parkingi, Ogródu Branickich w Białymstoku, na osi którego zbudowano wielopiętrowy budynek Urzędu Miasta, dawnego ogrodu klasztorowego karmelitów w Warszawie, który zabudową i zadrzewieniem został odcięty od Wisły.

W dotychczasowej praktyce konserwatorskiej rzadko chroniony był krajobraz otaczający barokowe założenia pałacowo-ogrodowe. Wśród nielicznych przykładów można wyróżnić sytuacje, kiedy ogród taki objęty jest szerszym wpisem do rejestru zabytków: urbanistycznym lub ruralistycznym (np. w Wilanowie, w Rydzynie), kiedy park znajduje się w granicach parku kulturowego (park taki ma być utworzony wokół rezydencji wilanowskiej) lub kie-

7. Ogród Branickich w Białymstoku. Zabezpieczenie bukszpanu agrowłókniną na zimę, 2005 r.

8. Aleja dojazdowa na osi pałacu w Narolu, 2005 r.

dy są chronione wpisem do rejestru zabytków pojedyncze elementy tego krajobrazu (np. układy alejowe w Rydzynie). Zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, chroniące krajobraz otaczający ogrody regularne należą do rzadkości, ponadto nie dla wszystkich terenów plany takie istnieją.

Korzystnym rozwiązaniem dla ogrodu barokowego jest otoczenie go strefą buforową w postaci współczesnej zieleni parkowej o neutralnym charakterze, o ile nie spowoduje to zmiany historycznych relacji przestrzennych. Zabieg taki zastosowano w okresie międzywojennym w Białymstoku, otaczając Ogród Branickich z dwóch stron pasmem tzw. Bulwarów Kościakowskiego, które do dziś skutecznie izolują go od ruchliwych arterii miejskich.

Karta Florencka stwierdza, że ogród historyczny nie może być oddzielony od swojego otoczenia³⁸. Zgodnie z jej zaleceniami powinien być zachowywany i konserwowany w krajobrazie, w który go wkomponowano, z zachowaniem jego walorów³⁹. Działając w myśl zaleceń Karty Florenckiej, autorka zaproponowała podstawowe etapy planowania ochrony konserwatorskiej krajobrazu powiązanego z barokowymi rezydencjami:

38 Karta Florencka, art. 7.

39 Karta Florencka, art. 14.

ETAP I

Określenie specyfiki powiązań rezydencji z krajobrazem, wykreowanych w XVII i XVIII w. (oraz późniejszych, o ile zostały uznane za ważne dla danego układu kompozycyjnego).

ETAP II

Ocena stopnia zachowania tych powiązań.

ETAP III

Rozpoznanie współczesnych zagrożeń dla historycznych powiązań założenia ogrodowego z krajobrazem.

ETAP IV

Rozpoznanie dotychczasowych form ochrony krajobrazu i ocena skuteczności ich działania.

ETAP V

Opracowanie propozycji objęcia ochroną prawną relacji „założenie rezydencjonalne – krajobraz” lub proponowanie zmian w dotychczasowych formach ochrony krajobrazu, o ile zostały one ocenione jako mało skuteczne. Kierunek przyjętych działań zależy od indywidualnych uwarunkowań, dotyczących danego obiektu.

ETAP VI

Przeprowadzenie działań formalno-prawnych, mających na celu ustanowienie nowych form ochrony krajobrazu otaczającego ogród regularny XVII i XVIII w. lub zwiększenie skuteczności istniejących form ochrony krajobrazu.